

διανόησης, καταπειθόμεστε, ὅτι ὁ ματεριαλισμὸς τῶν νεώτερων χρόνων εἶναι, κατὰ μεγάλο μέρος, μιὰ ἀνάπτυξη καὶ μιὰ ἄποψη τοῦ σπινοζισμοῦ.

Ἄλλὰ ἄς ξαναγυρίσουμε στὸ ζήτημα τῶν ἀτομικῶν πεποιθήσεων τοῦ φιλοσόφου. Μπορεῖ σήμερα νὰ θεωρηθεῖ κανεὶς ὡς γεγονὸς ἀναμφισβήτητο, ὅτι ὁ Σπινόζα εἶτανε προσωπικὰ ριζοσπαστικώτερος παρὰ στὰ ἔργα του, ὅπου, ἐξ αἰτίας τῶν συνθηκῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, δὲ μπορούσε νὰ πει ἐλεύθερα ὅ,τι σκεφτότανε. Εἶταν ὑποχρεωμένος νὰ καταφεύγει στὴ γλῶσσα τοῦ Αἰσώπου. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Μάϊνσμα γράφει : «εἶναι ἀναντίρρητο, ὅτι ὁ φιλόσοφος ἀπέφευγε νὰ ἐκφέρει ξεκάθαρα μερικὲς ἰδέες του ποὺ ἐμπιστευότανε μόνο στοὺς στενοὺς του φίλους. Κι' ἂν ἀνάμεσά τους ὑπῆρχαν ἄνθρωποι ποὺ σκέφτονταν λογικά, τοὺς εἶταν ἀδύνατο νὰ παραμείνουν χριστιανοί» (*).

Ἐν τῷ Μάϊνσμα ἀναφέρει μερικοὺς ἀπὸ τοὺς φίλους τοῦ Σπινόζα, καὶ ἰδιαίτερα τὸν Ἄδριανὸ Κέρμπαγ ποὺ βασανίστηκε στὴ φυλακὴ μέχρι θανάτου, γιὰ τὶς πεποιθήσεις του. Ὁ Ἄδριανὸς Κέρμπαγ κι' ὁ ἀδελφὸς του Ζάν, ὠργάνωσαν πολυπληθεῖς συγκεντρώσεις, ὅπου ἀναπτύσσανε τὶς ἀθεϊστικὲς γνώμες τους. Τὸ ὄνομα τοῦ Σπινόζα φιγουράρει στὸ κατηγορητήριον τῶν Κέρμπαγ, γιὰτὶ οἱ ἀρχὲς εἶτανε πεπεισμένες, ὅτι ὁ Ἄδριανὸς Κέρμπαγ ἔγραφε τὰ ἀθεϊστικὰ ἔργα του σὲ στενὴ συνεργασία μὲ τὸ Σπινόζα. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὰ βι-

(*) K. O. Meinsma, Spinoza und sein Kreis, 1909. (Ὁ Σπινόζα καὶ ὁ κύκλος του) σ. 349.

βλία τοῦ Κέρμπαγ συναντοῦμε πολλές ἐπικρίσεις κατὰ τοῦ χριστιανισμοῦ. Ὁ συγγραφέας θίγει ἐπίσης πολιτικὰ θέματα· ὑποβάλλει στήν κριτική του τὸ ὑφιστάμενο πολιτικὸ καὶ νομικὸ καθεστῶς καὶ φθάνει μάλιστα ν' ἀρνηθεῖ τὸ θρησκευτικὸ γάμο κ.λ.π.

Γιὰ τὸν Κέρμπαγ ὁ Θεὸς εἶναι ἡ ἀδημιούργητη οὐσία ἢ μᾶλλον ἡ ἀδημιούργητη οὐσία, δηλαδή τὸ σύμπαν, εἶναι ὁ Θεός. Τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς οὐσίας αὐτῆς εἶναι ἡ ἔχταση καὶ ἡ νόηση.

Ἡ ἔχταση καὶ ἡ νόηση ὑπῆρχανε αἰώνια, κανένας δὲν τις δημιούργησε. Ἡ φύση δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρὰ αὐτὴ ἡ ἀδημιούργητη οὐσία, ἢ τὸ ὄν ποὺ κατέχει τις δυὸ βασικὲς αὐτὲς ιδιότητες. Δὲν ὑπάρχει τίποτ' ἄλλο ἔξω ἀπ' τὴ φύση· δὲν ὑπάρχει τίποτε ἔξω ἀπὸ τὴ φύση. Οἱ Ἰουδαῖοι καλοῦσανε τὴν οὐσία αὐτὴ Γιεχωβά, γιατί εἶναι ἡ οὐσία, τὸ ἀληθινὸ ὄν ποὺ εἶναι αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ ἡ οὐσία καὶ τὸ ὄν τοῦ παντός, γιατί εἶναι μέσα σ' αὐτήν, σ' αὐτὴ τὴν οὐσία ποὺ ζοῦμε καὶ κινούμαστε. Ἡ οὐσία αὐτὴ εἶναι «τὸ πᾶν ἐν τῷ παντί»· ὅ,τι βλέπουμε, ἀκοῦμε κ' αἰσθανόμαστε δὲν εἶναι παρὰ μιὰ μορφή τῆς ὑπαρξης τῆς οὐσίας αὐτῆς· γιατί εἶν' ἀπ' αὐτήν, μέσον αὐτῆς, καὶ γι' αὐτήν ποὺ ὑπάρχουν ὅλα τὰ πράματα. Νὰ πῶς κατανόησε τὸν Σπινόζα ἓνας ἀπὸ τοὺς ἄμεσους μαθητὲς καὶ στενοὺς του φίλους.

Οἱ ἀδελφοὶ Κέρμπαγ ἐκλαϊκέψανε τὴ θεωρία τοῦ Σπινόζα· τὴν ἔκαναν ἀντιληπτὴ στὶς μάζες, ὀργανώνοντας παράνομες συγκεντρώσεις, μὰ τὸ πλήρωσαν ἀκριβὰ. Μπορεῖ νὰ ἀναρωτηθεῖ κανεὶς : ποιὸς ἄκουγε αὐτὴ τὴν προπαγάνδα ; Στὸ ρώτημα αὐτό, εἴμαστε σὲ θέση νὰ δώσουμε μιὰ ἀπάντηση ἀρκετὰ σαφῆ : δημοδιδάσκαλοι, πα-

πουτσήδες, ὕφαντές, γιατροί, μὲ μιὰ λέξη, ἢ τάξη τῶν δημοκρατῶν διανοουμένων καὶ οἱ χειροτέχνες.

Ἡ δίκη κατὰ τῶν ἀδελφῶν Κέρμπαγ ἐξηγεῖ ἴσως τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν «Πραγματεία» τοῦ ὁ Σπινόζα δὲ θίγει σχεδὸν διόλου τὴν Καινὴ Διαθήκη καὶ γενικά, ἀποφεύγει νὰ ἐπικρίνει τὸν Χριστιανισμό. Ἀλλὰ οἱ πραγματικὲς ἰδέες τοῦ Σπινόζα, σχετικά μὲ τὸν Χριστιανισμό δὲν εἶναι δυνατὸν ν' ἀμφισβητηθοῦνε. Εἴτανε γνωστότατες κι' ἀπὸ τοὺς πρὸ στενοῦς τοῦ φίλους. Οἱ καταδιώσεις κατὰ τῶν φίλων τοῦ καὶ μαθητῶν τοῦ, τὸν ἀνάγκασαν νὰ εἶναι πολὺ ἐπιφυλακτικὸς καὶ μάλιστα δύσπιστος ἀπέναντι τῶν ἀνθρώπων ποὺ δὲν γνώριζε ἀρκετά. Δὲν ὑπάρχει οὔτε ἡ παραμικρότερη ἀμφιβολία πὼς οἱ ἰδέες τοῦ Σπινόζα εἴτανε πολὺ πρὸ ριζοσπαστικὲς ἀπὸ κεῖνες ποὺ ἐκτίθενται στὰ ἔργα τοῦ, καὶ πὼς ὅσα λέει γιὰ τὴν ἰουδαϊκὴ θρησκεία ἀφοροῦνε ὅλες τὶς θρησκείες γενικά.

IV

Ἡ δριμύτητα μὲ τὴν ὁποία ὁ φιλόσοφος ἐπικρίνει τὸν κλῆρο καὶ τὴ θρησκεία καταφαίνεται ἰδίως στ' ἀκόλουθα κείμενα, ποὺ ἀποπνέουν τὸ μῖσος καὶ εἶναι μιὰ ἀληθινὴ ἐπαναστατικὴ παρόρμηση πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα ν' ἀποτινάξει τὸ θρησκευτικὸ ζυγὸ καὶ ν' ἀρχίσει νὰ μεταχειρίζεται γιὰ ὅλα τὰ πράγματα τὴν ἐλεύθερη κρίση, δηλαδὴ νὰ ἐνθρονίσει τὴν ἀνθρώπινη λογικὴ ποὺ μόνη ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ κρίνει τὸ ἀληθινὸ καὶ τὸ ψεύτικο. «Εἶδα πολλές φορές, μ' ἐκπληξίῃ μου, ἀνθρώπους ποὺ περηφανεύονταν γιὰ τὴν πίστη τους στὴ χριστιανικὴ θρησκεία, δηλαδή, στὴν ἀγάπη, στὴν χαρὰ, στὴν εἰρήνη,

στὴν ἐγκράτεια καὶ τὴν καλοπιστία πρὸς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, νὰ πολεμοῦνται μ' ἀπίστευτη κακεντρέχεια, καὶ νὰ δίνουν δείγματα τοῦ πιὸ κακόψυχου μίσους, ἔτσι πού ἡ πίστη τους ἐκδηλωνότανε μᾶλλον στὰ αἰσθήματα αὐτὰ παρὰ στὰ προηγούμενα. Εἶναι τώρα πολὺς καιρὸς πού τὰ πράγματα ἔφτασαν σὲ σημεῖο τέτοιο, ὥστε νὰ μὴ μπορεῖ νὰ ξεχωρίσει κανένας ἓναν ἄνθρωπο ἂν εἶναι Χριστιανός, Τοῦρκος, Ἑβραῖος ἢ Εἰδωλολάτρης παρὰ μόνο ἀπ' τὴν ἐξωτερικὴ του ἐμφάνιση καὶ τὴ φορεσιά του, ἢ ἀπ' τὴν ἐκκλησιὰ πού συχνάζει, ἢ ἀπὸ τὴ γνώμη πού ὑποστηρίζει ἢ ἀπὸ τ' ὄνομα τοῦ κυρίου πού ἐπικαλεῖται. Κατὰ τ' ἄλλα ἡ ζωὴ ὁλονῶν εἶν' ἡ ἴδια. Ἀναζητώντας λοιπὸν τὴν αἰτία αὐτοῦ τοῦ κακοῦ, δὲν κοπίασα ν' ἀνακαλύψω ὅτι ἡ πρωταρχικὴ αἰτία εἶταν ὅτι, ἐφ' ὅσον τὰ χρέη τοῦ οἰκονόμου μιᾶς ἐκκλησιᾶς ἔφτασαν νὰ θεωροῦνται ὡς ὀφφίκια καὶ τὰ καθήκοντα τοῦ λειτουργοῦ τῆς λατρείας ἔγιναν προσοδοφόρα, ἢ θρησκεία γιὰ τὸν κοινὸ πολίτη κατάντησε ἀπόδοση ὑψίστων τιμῶν στοὺς πάστορες». («Θεολογικο-πολιτικὴ Πραγματεία» σ. 8.)

Μιὰ φορὰ δηλαδή πού τὸ ἐκκλησιαστικὸ ὑπουργεῖο ἔγινε πηγὴ κέρδους, κάθε ἀγύρτης, ὅπως ἐκφράζεται ὁ φιλόσοφος μας, ὁ συνήθως τόσο ἀμερόληπτος καὶ ἀπαθής, ἔνοιωθε φλογερὸ πόθο νὰ καταλάβει ἓνα τέτοιο ὑπουργεῖο. Ὅ,τι ἐνίστε, ὅμως ἐπήγαζε ἀπὸ μιὰ ἀφελῆ πίστη μεταβλήθηκε σ' εὐπιστία καὶ δεισιδαιμονία. Οἱ παπᾶδες δὲ δείχνουν παρὰ χαμερπέστατη ἀπληστία καὶ τυχοδιωχισμό. Καὶ ἡ θρησκευτικὴ πίστη μετέβαλε τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ λογικὰ ὄντα σὲ χτήνη.

Ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ Σπινόζα, ἡ εὐτυχία τοῦ λαοῦ εἶν' ὁ ὑπέροχος νόμος, στὸν ὁποῖο

«πρέπει νὰ προσαρμοσθοῦν ὅλα τὰ ἀνθρώπινα καὶ τὰ θεῖα» μ' ἄλλα λόγια δηλαδή, δὲν πρέπει νὰ ἐξετάζουμε τὴ θρησκεία παρὰ ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῶν προσκαίρων συμφερόντων—συμφερόντων τοῦ Κράτους ἢ εὐτυχίας τοῦ λαοῦ. Στὴν ἱστορικὴ μελέτη γιὰ τὸ ρόλο τῆς θρησκείας, ὁ Σπινόζα ἀπέδειξε τὸν ἐσωτερικὸ σύνδεσμο τῆς θρησκείας καὶ τῆς πολιτικῆς. Φτάνει στὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ θρησκεία «προσαρμόστηκε πάντα στὶς ἀνάγκες τοῦ Κράτους». Μὰ στὴν πραγματικότητα, ὁ τελικὸς σκοπὸς τοῦ Κράτους εἶναι ἡ ἐλευθερία, λέγει ὁ Σπινόζα. Ἐνα Κράτος ἐλεύθερο πρέπει νὰ τείνει νὰ ἐλευθερώσει τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τὴ δεισδαιμονία καὶ νὰ δημιουργήσει ὄρους τέτοιους, ὥστε νὰ μποροῦν νὰ χρησιμοποιήσουν τὴν ἐλεύθερη λογικὴ τους. Χωρὶς τὴν ἐλευθερία τοῦ λογικοῦ, χωρὶς τὴν ἐλευθερία τῆς σκέψης, οὔτε οἱ ἐπιστῆμες οὔτε οἱ τέχνες μποροῦνε νὰ εὐδοκιμήσουν, γιὰτὶ «οἱ τελευταῖες αὐτὲς καλλιεργοῦνται μ' ἐπιτυχία, μόνον ἀπὸ ἀνθρώπους ποὺ ἔχουνε κρίση ἐλεύθερη κι' ὄχι προκατειλημμένη». Ὁ Σπινόζα μαστιγώνει ἀλύπητα τὸ κοινωνικὸ καθεστῶς ποὺ ἐπιτρέπει τὴν καταδίωξη τῆς φιλοσοφικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς σκέψης ἐν ὀνόματι τῆς διαφύλαξης τῶν θρησκευτικῶν προλήψεων καὶ τῶν ὀπισθοδρομικῶν ἐπιστημονικῶν ἀντιλήψεων. Ἐπαινεῖ ἐκείνους ποὺ εἶναι ἱκανοὶ ν' ἀνέβουν στὸ ἰκρίωμα μὲ τὸ κεφάλι ψηλά, μαχόμενοι γιὰ τὸν καλὸν ἀγῶνα ἐν ὀνόματι τῆς ἐλευθερίας. «Τί χειρότερη κατάντια μπορεῖ νὰ φαντασθεῖ κανένας γιὰ ἓνα Κράτος, ἀπὸ κείνην, ὅπου ἀνθρώποι μὲ βίο ἀειπίληπτο, μόνο καὶ μόνο γιὰτὶ ἔχουνε διαφορετικὲς ἀντιλήψεις καὶ δὲν ξέρουνε νὰ τὶς κρύβουν, στέλνονται στὴν ἐξορία σὰν κακοποιοί;

Τί τὸ πιὸ αἰσχρό, ἐπαναλαμβάνω, νὰ θεωροῦν ὡς ἐχ-
θροὺς καὶ νὰ ὀδηγοῦνε στὴν ἀγχόνη ἀνθρώπους ποὺ
δὲν ἔχουνε νὰ κατηγορήσουνε οὔτε γιὰ ἔγκλημα οὔτε
κακούργημα ἀλλὰ μόνο γιὰτι ἔχουνε κάποια περηφά-
νεια χαρακτῆρα, καὶ νὰ μετατρέπουν ἔτσι τὸν τόπο τῶν
βασανιστηρίων, τὸ φόβητρο τῶν κακοποιῶν, σὲ περίλαμ-
προ θέατρο, ὅπου πρὸς αἶσχος τοῦ ἀνώτατου ἄρχοντα,
ἐμφανίζονται τὰ ὠραιότερα παραδείγματα καρτερικότη-
τας καὶ θάρρους ; Ἐκεῖνος ποὺ ξαίρει πὼς εἶναι ἄμεμ-
πτος στὴ διαγωγή του, δὲ φοβᾶται τὸ θάνατο, ὅπως ὁ
ἐγκληματίας, καὶ δὲ ζητεῖ ν' ἀποφύγει τὸ μαρτύριο μὲ ἰκε-
σίες· γιὰτι καμμιά τύψη ποταπότητας δὲ βασανίζει τὴν
ψυχὴ του· εἶναι τιμητικὸ στὰ μάτια του κι' ὄχι ἀτιμωτι-
κὸ τὸ νὰ πεθαίνει γιὰ τὸν ἀγῶνα τὸν καλὸ, ἔνδοξος γιὰ-
τι θυσιάζει τὴ ζωὴ του γιὰ τὴν ἐλευθερία» (Θεολογικο-
πολιτικὴ Πραγματεία, σ. 386-387, édit Garnier).

Στὴν ἔντονη αὐτὴ διαμαρτυρία τοῦ φιλοσόφου κατὰ
τῶν πιέσεων καὶ τῶν καταδιώξεων ποὺ στρέφονταν
ἐνάντια στὰ πιὸ προοδευτικὰ στοιχεῖα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης
ποὺ ἀγωνίζονταν γιὰ τὴν ἐλευθερία τῆς σκέψης καὶ τῆς
ἐπιστημονικῆς ἔρευνας, νοιώθει κανεὶς τὴ βαθειὰ συμ-
πάθειά του πρὸς ὅλους ἐκείνους ποὺ εἶν' ἔτοιμοι νὰ
πεθάνουν γιὰ τὸν «καλὸν ἀγῶνα». Ἀνάμεσα στοὺς κα-
ταδιωκόμενους αὐτοὺς δὲ συγκαταλέγονταν ἄλλωστε,
ἔξὸν ἀπ' αὐτόν, οἱ μαθητὲς καὶ οἱ στενοὶ του φίλοι, ὅπως
οἱ ἀδερφοὶ Κέρμπαγ καὶ ἄλλοι ;

Εἶναι φυσικὸ οἱ τάσεις αὐτὲς τοῦ φιλοσόφου πρὸς τὴν ἐλευθερίαν· τῆς σκέψης νὰ μὴν εὑρισκαν κάποια συμπάθεια παρὰ μόνο ἀνάμεσα στὰ προοδευτικὰ στοιχεῖα τῆς κοινωνίας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, στοιχεῖα ποὺ εἴτανε πολὺ ὀλιγάριθμα.

Ἄν ἐξετάσουμε τὴ Γερμανία τοῦ τέλους τοῦ 17ου αἰῶνα, πρέπει, πρῶτα-πρῶτα νὰ σημειώσουμε τὸ Μαρία Κνουτсен. Στὸ πολιτικὸ καὶ κοινωνικὸ ἐπίπεδο ἔφτασε σὲ συμπεράσματα ἄρκετὰ ριζοσπαστικά. Στὴ βάση ὁ Κνουτсен εἶναι σπινοζιστὴς καὶ ἰδιαίτερα στὰ ζητήματα τῆς κριτικῆς τῆς Βίβλου. Ἀκολουθώντας τὰ ἴχνη τοῦ Σπινόζα, ὁ Κνουτсен θεωρεῖ, ὅτι ἡ λογικὴ εἶναι ὁ μόνος κριτὴς τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Ἐκεῖνο ποὺ πρέπει κυρίως νὰ διακρίνουμε στὸν Κνουτсен εἶν' ὅτι θεωρεῖ τὶς θρησκευτικὲς καὶ πολιτικὲς ἀρχὲς ὑπεύθυνες γιὰ τὴν ἀθλια κατάσταση τῶν κατώτερων τάξεων. Νά, ἓνα ἀπὸ τὰ συνθήματα τοῦ Κνουτсен καὶ τῶν ὁπαδῶν του: «ἀρνούμαστε τὸ Θεό, καταφρονοῦμε κάθε ἐξουσία, δὲν παραδεχόμαστε τὴν ἐκκλησία καὶ τοὺς παπάδες της». Ὁ δυστυχὴς Κνουτсен χάθηκε γιὰ τὶς πεποιθήσεις του. Μὰ οἱ ιδέες του ἐπέζησαν. Πρέπει νὰ λεχθεῖ, ὅτι ὁ Κνουτсен συγκέντρωσε γύρω του μιὰ νεολαία ἐλεύθερων στοχαστῶν ἄρκετὰ πολυάριθμη γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Εἶναι λοιπὸν ἄρκετὰ φυσικὸ πὼς ὁ Κνουτсен καταδιώχτηκε ὄχι μόνον ἀπὸ τὶς ἀρχὲς καὶ τοὺς παπίδες, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ καθηγητὲς πανεπιστημίων ποὺ θεωροῦσαν καθῆκόν τους νὰ ἐξοντώσουν ἓναν ἄνθρωπο ποὺ τολμοῦσε νὰ πολεμήσει φανερὰ τὶς θρησκευτικὲς προλήψεις.

Στὰ 1692, ἡ δημοσίευσή τοῦ βιβλίου τοῦ Φρίντριχ Στὸς (Stosch): «Concordia rationis et fidei» («Συμφωνία λογικῆς καὶ πίστεως») ἔκανε μεγάλο θόρυβο στὴ Γερμανία. Ὁ συγγραφέας μελέτησε κατὰ βάθος τὴ «Θεολογικο-πολιτικὴ Πραγματεία» καὶ τὴν «Ἠθικὴ» τοῦ Σπινόζα. Εἶν' ἓνας σπινοζιστὴς ποὺ προσπαθεῖ στὸ ἔργο του νὰ συμφιλιώσῃ τὶς σχέσεις τῆς φιλοσοφίας (δηλαδὴ τοῦ σπινοζισμοῦ) μὲ τὸ χριστιανισμό. Ὡστόσο τὸ βιβλίο τοῦ Στὸς προκάλεσε θύελλα διαμαρτυριῶν καὶ ἀγανάκτησῃ σ' ὅλη τὴ Γερμανία. Κατὰ διαταγὴ τοῦ Φρειδερίκου Ι, τὸ βιβλίο κἀηκε, πράμα ποὺ βέβαια, δὲν παρεμπόδισε τὴν διάδοσή του, γιατί κυκλοφοροῦσε σὲ πολυάριθμα ἀντίγραφα, σὲ χειρόγραφο. Τὸ βιβλίο αὐτό, κατὰ τὴ γνώμη ἑνὸς ἀπὸ τοὺς πρὸ νεώτερους συγγραφεῖς συνετέλεσε σημαντικὰ στὴν προπαγάνδα τοῦ σπινοζισμοῦ στὴ Γερμανία καὶ προπαρασκεύασε τὸ ἔδαφος γιὰ τοὺς μεταγενέστερους ἐλεύθερους στοχαστές.

Στὸν πρόλογό του ὁ Στὸς προειδοποιεῖ τὸν ἀναγνώστη νὰ μὴ φοβᾶται πολὺ τὰ μισητὰ ὀνόματα τοῦ Σπινόζα καὶ τοῦ Χόμπς (*), τῶν ὁποίων θὰ ἐκθέσει τὶς ἰδέες στὸ σύγγραμμά του. Εἶν' ἀξιοσημεῖωτό, ὅτι ὁ Στὸς ἐρμηνεύει τὶς θεωρίες τοῦ Σπινόζα, ματεριαλιστικά. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἓνα μέρος τοῦ σύμπαντος, ἓνα ὄν τελειωμένο, σκεπτόμενο καὶ μὲ ἔχταση, καθοριζόμενο τόσο στὴν ὑπόστασή του ὅσο καὶ σ' ὅλες τὶς πράξεις του. Ὁ Θεὸς εἶναι ἡ μόνη καὶ μοναδικὴ οὐσία. Ἀλλὰ δὲ μπορεῖ κανεὶς νὰ θεωρήσῃ τὴν οὐσία αὐτὴ ὡς μὴ ὑλική.

(*)Hobbes, Thomas, 1588-1679, Ἕλληνας φιλόσοφος ματεριαλιστής. Συγγραφέας τοῦ περίφημου βιβλίου «Λεβιάθαν». [Σ.τ.μ.]

Συνεπῶς ἡ οὐσία εἶναι ὑλική, ἀντικειμενική. Ὁ Στός ἀρνεῖται ἐπίσης τὴν ἀϋλότητα καὶ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς, ἔτσι πού στα βασικά ζητήματα, παρὰ τὴν ἐπιθυμία του νὰ συμφιλιώσει τὴ φιλοσοφία μὲ τὸ χριστιανισμό, κρατιέται στὴ ματεριαλιστικὴ ἄποψη κι' ὁ χριστιανιστὸς χρησιμεύει γι' αὐτὸν ὡς προστατευτικὸς πέπλος.

Στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰῶνα βλέπουμε στὴ Γερμανία ὀλάκερη πλειάδα συγγραφέων πού συνεχίζουν τὸ ἔργο τοῦ Στός. Στὴν πρώτη-πρώτη σειρὰ πρέπει ν' ἀναφέρουμε τὸ Λούντβιχ Λάου.

Στὴ μελέτη του «Ὁ Σπινόζα στὴ Γερμανία», ὁ Γκρόνβαλντ ὑπογραμμίζει ὅτι ὁ «ματεριαλισμὸς μπῆκε στὴ Γερμανία μὲ τὰ δεκανίκια τοῦ σπινοζισμοῦ». Κ' ἔχει ἀπόλυτο δίκιο νὰ συγκαταλέγει μεταξὺ τῶν σπινοζιστῶν τὸ Λούντβιχ Λάου πού στὸ 1717 δημοσίεψε ἓνα βιβλίο τιτλοφορούμενο «Meditationes philosophicae de Deo mundo et homine» («Φιλοσοφικοὶ Στοχασμοὶ περὶ Θεοῦ, κόσμου καὶ ἀνθρώπου»). Ὅπως καὶ ὁ Στός, ὁ Λάου δὲν εἶναι ἀκόμη ἀπαλλαγμένος ἀπὸ τὶς θρησκευτικὲς παραδόσεις, ἀλλὰ τὸ ἔργο του διαπνέεται ἀπὸ ματεριαλιστικὸ πνεῦμα. Ἀρκεῖ νὰ ποῦμε ὅτι γι' αὐτὸν ὁ ἄνθρωπος εἶναι μιὰ μηχανὴ ἀπαρτιζόμενη ἀπὸ δυὸ εἶδη ὕλης, τὴν ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα.

Ὁ σημαντικώτερος ἀντιπρόσωπος τοῦ ἐλευθερολογισμοῦ στὴ Γερμανία, στὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ 18ου αἰῶνα εἶναι ὁ Γιόχαν Ἐντελμανν. Ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Γιόχαν Ντίππελ (*) πού ἦταν προσωπικότητα πολὺ προ-

(*) Dippel Johann-Conrad (1673-1734) Γερμανὸς θεολόγος καὶ χημικός, (Σ.τ.μ.)

τότυπη καὶ ἄρα ἰδιαίτερης προσοχῆς. Ἄρκει νὰ ποῦμε ὅτι ὁ Ντίππελ ἀπαιτοῦσε τὴν κατάργησιν τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, τὴν κατάργησιν τῆς κριτικῆς ἐξουσίας καὶ ὑποστήριζε τὸν πολιτικὸν γάμον ἀντὶ τοῦ θρησκευτικοῦ κ.λ.π. Εἶναι φανερό, ὅτι μεταξὺ τοῦ Ντίππελ καὶ τοῦ Κνουῦτσεν ὑπάρχει κάποια κοινότητα ἰδεῶν. Ὁ Ντίππελ πολέμησε τὸ σπινοζισμό, βρίσκοντας ἄσχημα τὸ φιλόσοφον τοῦ Ἄμστερνταμ γιὰ τὰς «μηχανιστικὰς, μοιρολατρικὰς καὶ βλάσφημας» τάσεις του κ.λ.π. δηλαδὴ γι' αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ ματεριαλιστικὰ στοιχεῖα τῆς θεωρίας του. Ὁ ἴδιος ὁ Ντίππελ παραδέχεται ἓνα κάποιο ἀόρατον κόσμον καὶ μιὰ ἄπειρον πνευματικὴν οὐσίαν ἀπ' τὴν ὁποία ἐξαρτᾶται ὁ ὄρατος κόσμος.

Ὁ Ἐντελμαν εἶτανε μαθητὴς τοῦ Ντίππελ, ἀλλὰ μὲ τὰς θεωρίας του ἀνέπτυξε, γίνεται ἓνας ἀπὸ τοὺς πρῶτους σημαντικοὺς μαθητὰς τοῦ Σπινόζα καὶ ὁ σπουδαιότερος πνευματικὸς ἀναμορφωτὴς τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 18ου αἰῶνα. Ὁ Ἐντελμαν ὑπεραμύνεται ἐπίσης τοῦ Ντίππελ καὶ τοῦ Κνουῦτσεν. Γιὰ ὅλα αὐτὰ χρειαζότανε πολὺ θάρρος. Ὁ Ἐντελμαν υἱοθετεῖ ἐπίσης τὰς βασικὰς ἰδέας τοῦ Κνουῦτσεν στὸ ἐπίπεδον τῆς κριτικῆς τῶν Ἁγίων Γραφῶν.

Δὲν πρόκειται νὰ ἐκθέσουμε καὶ νὰ σχολιάσουμε ἐδῶ τὰς θεωρίας τοῦ Ἐντελμαν καὶ τῶν ἄλλων μαθητῶν τοῦ Σπινόζα. Ὁ σκοπὸς μας εἶναι νὰ σημειώσουμε μὲ συντομίαν ὠρισμένους σημαντικὰς στιγμὰς ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἐξέλιξης τοῦ σπινοζισμοῦ. Γι' αὐτὸ δὲν ἐκλέγουμε παρὰ τοὺς πρῶτους σπουδαίους ἀντιπροσώπους τοῦ σπινοζισμοῦ. Ὁ συνδετικὸς κρίκος μεταξὺ τῆς παλαιᾶς γενιᾶς τῶν σπινοζιστῶν καὶ τῆς νέας, εἶναι προφανῶς ὁ Λέσ-

σιγκ(*) ὁ σπουδαιότερος ιδεολόγος τῆς «Τρίτης Τάξης» (**)
στὴ Γερμανία, τὸ 18ο αἰῶνα. Ὁ Λέσσιγκ ἔφτασε στὸ
Σπινόζα ἀπὸ τὸ Ντίππελ, τὸν Ἐντελμαν καὶ τοὺς Ἄγ-
γλους ἐλεύθερους στοχαστές. Ὁ Χέρντερ (***) κι' ὁ Γκαϊτε
(****) ὑπῆρξαν ἐπίσης σπινοζιστές. Ὅσο γιὰ τὸ Φίχτε (*****),

(*) Lessing, Gotthold Ephraim (1729-1781), Γερμανὸς συγ-
γραφέας. Διέπρεψε κυρίως ὡς δραματικὸς καὶ τὰ ἔργα του ἔδω-
σαν τεράστια ὠθηση στὴ δραματολογία καὶ γενικώτερα στὴ
φιλολογικὴ κίνηση τῆς Γερμανίας (Σ.τ.μ.)

(**) Ἡ τρίτη κατηγορία στὴν κοινωνικὴ διαίρεση τῆς φε-
ουδαρχίας. Τρεῖς εἶταν οἱ τάξεις στὴ φεουδαρχία : οἱ εὐγενεῖς, ὁ
κλῆρος καὶ οἱ ἀστοί. (Σ.τ.μ.)

(***) Herder, Johann Gottfried. (1744-1803) Γερμανὸς φιλό-
σοφος. Συγγραφέας τῆς περίφημης «Ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότη-
τας» (Σ.τ.μ.)

(****) Goethe Wolfgang (1749-1832). Ἐνας ἀπ' τοὺς διασημό-
τερους ποιητὲς τῆς Γερμανίας. Σοφὸς μεγάλης ἀξίας. Ἡ δυνα-
τὴ του φαντασία προαισθάνθηκε πολλὰ ἀπὸ τὶς κατοπινὲς ἀνα-
καλύψεις· τὰ κυριώτερα ἔργα του εἶναι ὁ «Φάουστ», ὁ «Βέρθε-
ρος», ὁ «Ἐρμανν καὶ Δωροθέα», «Τὰ χρόνια τῆς μαθητείας
τοῦ Βίλχελμ Μάιστερ», ἡ «Ἰφιγένεια», «Ἐκλεχτικὲς Συγγένειες»
κ.λ.π. κ.λ.π. Συνδεδότανε μὲ προσωπικὴ φιλία μὲ τὸν Κάρολο
Αὐγούστο, δούκα τῆς Βαϊμάρης, τὸν συνόδευσε σὲ πολλὰ ἐκστρα-
τεῖες κ' ἔγινε σύμβουλος του. (Σ.τ.μ.)

(*****) Fichte Johann Gottlieb (1762-1814) Ὑποκειμενικὸς
ιδεαλιστής. Στὴν ἐξέλιξη τῆς Γερμανικῆς κλασικῆς φιλοσοφίας
παίρνει θέση μεταξὺ τοῦ Κάντ καὶ τοῦ Χέγκελ. Ἡ φιλοσοφία
τοῦ Φίχτε εἶναι ὁ χαρακτηριστικὸς ἀντιπρόσωπος τῆς γερμανι-
κῆς μπουρζουαζίας τοῦ τέλους τοῦ 18ου πρὸς τὸν 19ον αἰῶνα.
Δὲν δέχεται τὸ «ὄν καθ' ἑαυτό», θεωρώντας, ὅτι τὸ ἀντικει-
μενικὸ «εἶναι», εἶναι προῖ ὄν ἀποκλειστικὸ τῆς συνείδησης.
Οἱ κοινωνικο-πολιτικὲς του ιδέες καταλήγουν σ' ἓνα εἶδος μικρο-
αστικοῦ «λογικοῦ σοσιαλισμοῦ» ποὺ φέρνει τὴ σφραγίδα τῆς

τὸν Σέλλινγκ (*) καὶ τὸν Χέγκελ (**), ὅσοι γνωρίζουν τὶς θεωρίες τους καταλαβαίνουν ὡς ποῖο βαθμὸ οἱ μεγάλοι αὐτοὶ φιλόσοφοι ἐπηρεάστηκαν ἀπὸ τὸ Σπινόζα. Ὁ Φίχτε ὑποστηρίζει ὅτι ὅποιος προχωρήσει πέρα ἀπὸ τὰ σύνορα τοῦ «εἶναι», ὀφείλει ἀναγκαστικὰ νὰ φτάσει στὸ σπινοζισμό· γι' αὐτόν, δὲν ὑπάρχουν γενικά, παρὰ

Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, τὶς ιδέες τῆς ὁποίας ὁ Φίχτε ὑποστήριξε μὲ φανατισμό. (Σ.τ.μ.)

(*) Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph (1775-1854) Γερμανὸς κλασικὸς φιλόσοφος. Ὁ Σέλλινγκ χρησιμεύει ὡς εἰσαγωγή ἀπὸ τὸν Φίχτε στὸ Χέγκελ. Εἶναι ὁ θεμελιωτὴς τῆς φιλοσοφίας τῆς φύσης (Naturphilosophie) καὶ συνενώνει τὴ φύση καὶ τὸ πνεῦμα στὴν ἔννοια τοῦ ἀπόλυτου. Ἀνανέωσε τὴ φιλοσοφία τοῦ Σπινόζα. Στὰ γεράματά του προσπάθησε νὰ θεμελιώσει μιὰ «θετικὴ» φιλοσοφία ποὺ θὰ ἐπικύρωνε τὰ δόγματα τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. Στὸ τέλος ὁ βασιλεὺς τῆς Πρωσίας Φρειδερίκος-Γουλιέλμος IV τὸν κάλεσε στὸ Βερολίνο γιὰ νὰ ὑπερασπίσει τὴν πίστη καὶ νὰ καταπολεμήσει τὸ «χεγκελιανισμό» ποὺ ἔθεωρεῖτο τότε ἐπικίνδυνος γιὰ τὸ Κρότος.

(**) Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1770-1831) Ὁ σημαντικώτερος ἰδεαλιστὴς φιλόσοφος τῆς Γερμανίας. Ὁ ἰδρυτὴς τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου ποὺ συνέλαβε κατὰ βάθος ὀρθῶς, ἀλλὰ μὲ ἰδεαλιστικὴ μορφή. Ὁ Χέγκελ εἶναι ἀντικειμενικὸς ἰδεαλιστὴς. Κατ' αὐτόν ἡ ἀπόλυτη ἰδέα εἶναι τὸ πρωταρχικὸ καὶ ἡ μόνη πραγματικότητα ποὺ «ἐξωτερικεύεται» ἄμεσα στὴ φύση γιὰ νὰ ξαναγυρίσει διὰ τῆς μεταβολῆς αὐτῆς στὸν ἑαυτὸ της· Ἡ ἰδέα καθ' ἑαυτὴν εἶναι ὁ δημιουργὸς τῆς φύσης καὶ τῆς ἱστορίας. Ὁ Μάρξ, ὅπως λέει ὁ ἴδιος ἀνέτρεψε τὴ διαλεκτικὴ αὐτὴ τοῦ Χέγκελ καὶ τὴν ἔστησε στὰ πόδια της ἐνῶ πρῶτα ἔστηκε μὲ τὸ κεφάλι. Τὰ κυριώτερα ἔργα τοῦ Χέγκελ εἶναι: «Φαινομενολογία τοῦ πνεύματος», ἡ «Ἐπιστῆμη τῆς λογικῆς», «Ἐγκυκλοπαίδεια τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν» καὶ «Βασικὲς γραμμὲς τῆς φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου» (Σ.τ.μ.)

δυσὸν συνεπῆ συστήματα : ὁ κριτικισμὸς καὶ ὁ σπινοζισμὸς. Τὸ σύστημα τοῦ Σέλλινγκ ἔχει πολλὰ κοινὰ σημεῖα μὲ τὸ σπινοζισμὸν. Ὁ Χέγκελ ἐχτιμοῦσε στὴ διδασκαλία τοῦ Σπινόζα τὴν ἀρχὴ τῆς ἐνότητος τῆς θεωρίας καὶ τῆς πρακτικῆς, τῆς γνώσεως καὶ τῆς πράξεως.

Ἐξάλλου, πρέπει νὰ λεχθῆι ὅτι ἡ διαλεκτικὴ τοῦ Χέγκελ, ὅσο κι' ἂν αὐτὸ ἤθελε φανεῖ ἀπὸ πρώτη ὄψη παράξενο, ἀγγίζει σὲ πολλὰ μέρη τῆς διαλεκτικῆς τοῦ Σπινόζα. Τὸ θέμα ὅμως αὐτὸ θ' ἄξιζε ἰδιαίτερη μελέτη γιὰ τὸν Χέγκελ τὸ κέντρο τῆς νεώτερης φιλοσοφίας εἶναι ὁ σπινοζισμὸς. Μία φορὰ ὁ σπινοζισμὸς εἶναι οὐσιῶδες στοιχεῖο στὴ θεωρία τοῦ Χέγκελ.

Στὴ σχολὴ τοῦ Χέγκελ ἀνήκει ὁ Λούντβιχ Φόϋερμπαχ (*) πὺ ξαναγυρίζει συνειδητὰ στὸ Σπινόζα. Διακηρύττει ξανά, ὅπως ἔκαμαν στὸ 17ο καὶ 18ο αἰῶνα, ὅτι ἡ θεωρία τοῦ Σπινόζα εἶναι οὐσιῶδῶς ματεριαλιστικὴ.

Ἄν ἐξετάσουμε τώρα τὴν Ἀγγλία, καὶ ἐκεῖ ἐπίσης, κατὰ τὰ τέλη τοῦ 17ου καὶ τὶς ἀρχὰς τοῦ 18ου αἰῶνα, ὁ σπινοζισμὸς θεωρεῖται ὡς μιὰ ματεριαλιστικὴ ἀντίληψη. Ὁ Τόλαντ στὰ «Γράμματά του στὴ Σερένα» κριτικάρει τὸ σύστημα τοῦ Σπινόζα. Ἡ κριτικὴ αὐτὴ στρέφεται πρὸς μερικὰ ἀρκετὰ σημαντικὰ σημεῖα τοῦ συστή-

(*) Feuerbach, Ludwig (1804-1872) Γερμανὸς ματεριαλιστῆς φιλόσοφος, γιὸς ἐνὸς διάσημου στὴν ἐποχὴ τοῦ ἐγκληματολόγου, τοῦ Παύλου Ἀνσέλμου Φόϋερμπαχ. Ἀπὸ τὴν ἀριστερὰ τοῦ χεγκελιανισμοῦ πέρασε στὸ ματεριαλισμὸν. «Τὸ πνεῦμα πήγασε ἀπὸ τὸ ὄν, κι' ὄχι τὸ ὄν ἀπὸ τὸ πνεῦμα». Ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ προϊόν τῆς φύσεως, ἡ θρησκεία εἶναι ἀπαύγασμα τῆς ἀνθρώπινης φαντασίας. «Στὸ Θεὸ τοῦ ἀναγνωρίζει τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν ἄνθρωπο, ἀναγνωρίζει ἐπίσης τὸ Θεὸ τοῦ· τὰ δύο πράγματα εἶναι ὅμοια». Δὲ δημιούργησε ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπο ἀλλ' ὁ ἄν-

ματόςτου, αλλά τὰ σημεῖα αὐτά, σχετικὰ μὲ τὸ σύνολο, εἶναι δευτερεύοντα. Ὁλη ἡ κριτικὴ τοῦ Τόλαντ βασίζεται στὴν ἔννοια τῆς κίνησης ποὺ ὁ Σπινόζα δὲν ἐξήγησε. Καὶ ἐκεῖ ὁ Τόλαντ ἔχει ἀπόλυτο δίκιο, ἐμβάθυνε καὶ ἀνέπτυξε τὴν ἔννοια τῆς κίνησης ποὺ θεωρεῖ ὡς οὐσιώδη ἰδιότητα τῆς ὕλης. Εἶν' ἀλήθεια ὅτι ὁ Σπινόζα δὲν θεωροῦσε τὴν κίνηση ὡς τυχαία ἰδιότητα τῆς ὕλης, μὰ ὡστόσο ὁ Τόλαντ ἔχει δίκιο ὅταν λέει πὼς ὁ Σπινόζα δὲν ἔδωσε ἕνα πλήρη ὄρισμό τῆς κίνησης κι' ὅτι, στὸ ζήτημα τοῦτο, δὲ βρίσκουμε σ' αὐτὸν ἐπαρκῆ σαφήνεια, μολονότι τὸ κενὸ αὐτὸ τὸ ἔνοιωσε στὴ διδασκαλία του. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει εἶναι ὅτι ὁ Τόλαντ θεωρεῖ τὴ σπινοζικὴ οὐσία ὡς ὕλη ποὺ ἔχει δυὸ ἰδιότητες· γιὰ τὸν Τόλαντ ἡ κίνηση εἶναι μιὰ ἰδιότητα τῆς ὕλης, τόσο πρωταρχικὴ καὶ τόσο ἀξεχώριστη ὅσο καὶ ἡ ἔχταση. Ὅσον ἀφορᾷ τὶς ἄλλες κριτικὲς του γιὰ τὸ σπινοζισμό, αὐτὲς ἀναφέρονται στὶς ἠθικὲς θεωρίες τοῦ Σπινόζα καὶ στὴ διαιρετότητα τῆς ὕλης. Δὲ μπορεῖ κανεὶς νὰ θεωρήσει, μαζὶ μὲ τὸν Τόλαντ, ὅτι ἡ «Ἠθικὴ»

ἄνθρωπος τὸν Θεὸ κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσή του. Ἡ φιλοσοφία του ὑπῆρξε ὁ συνδετικὸς κρίκος μεταξὺ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Χέγκελ καὶ τοῦ Μάρξ. Ὑπῆρξε στὴν πραγματικότητα ἀνανεωτῆς τοῦ γαλλικοῦ ματεριαλισμοῦ τοῦ 18ου αἰῶνα—ἀν καὶ κάπου, ἐκφράζεται γι' αὐτὸν μὲ εἰρωνία—μ' ὅλα τὰ μεγάλα προτερήματα κ' ἐλαττώματά του, καὶ τὶς ἰδεολογικὲς του ροπές. Μόνον ὁ Μάρξ κι' ὁ Ἑγκελς ἐφαρμόσανε μὲ συνέπεια στὸ πεδίο τῶν κοινωνικῶν φαινομένων τὸ ματεριαλισμὸ τοῦ Φόϋερμπαχ τοῦ ὁποῦ ὑπῆρξαν μιὰ ἐποχὴ μαθητῆς. Τὰ κυριώτερα ἔργα του : «Ἡ φύση τοῦ Χριστιανισμοῦ», «Προσωρινὲς θέσεις γιὰ τὴ μεταρρύθμιση τῆς φιλοσοφίας», «Οἱ ἀρχὲς τῆς φιλοσοφίας τοῦ μέλλοντος». (Σ.τ.μ.)

τοῦ Σπινόζα ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο τὴν εὐθύνη τῶν πράξεών του.

Ὁ Τόλαντ, καθὼς ἐπίσης κ' ἓνας ἄλλος ἐλεύθερος στοχαστὴς Ἕλληνας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὁ Α. Κόλλινς, συμμαχεῖ μὲ τὸ Σπινόζα στὴν κριτικὴ του κατὰ τῆς θρησκείας καὶ στοὺς ἀγῶνες του γιὰ τὴν ἐλευθερία τῆς σκέψης.

VI

Περνώντας στὴν ἐπίδραση ποὺ ἐξάσκησε ὁ Σπινόζα στὴ γαλλικὴ διάνοηση, εἶν' ἀνάγκη εὐθύς ἀπ' τὴν ἀρχὴ νὰ σημειώσουμε τὸ ἄρθρο τοῦ Μπαίλ (*) στὸ φιλοσοφικὸ λεξικό του. Τὸ ἄρθρο αὐτὸ φάνηκε τὸ 1697 καὶ γιὰ πολὺν καιρὸ εἶταν ἡ μόνη πηγὴ ἀπ' ὅπου ἀντλοῦσαν πληροφορίες γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴ θεωρία τοῦ Σπινόζα, ἰδιαίτερα στὴ Γαλλία. Πρέπει ν' ἀναγνωρισθῆι, ὅτι τὸ ἄρθρο τοῦ Μπαίλ δὲν εἶναι πολὺ πετυχημένο, γιὰτὶ δὲν κατάλαβε διόλου τὴ φιλοσοφία τοῦ Σπινόζα. Ἀλλὰ ὁ Μπαίλ εἶχε ἄρκετὸ θάρρος γιὰ νὰ ἀναλάβει τὴν ὑπεράσπιση τῆς προσωπικότητος τοῦ Σπινόζα. Ὁ Γκαϊτε διηγεῖται τὴν ἐντύπωση ποὺ τοῦ προξένησε τὸ ἄρθρο τοῦ Μπαίλ ὅταν τὸ διάβασε γιὰ πρώτη φορά. Εἶτανε μιὰ ἐντύπωση δυσαρέσκειας καὶ δυσπιστίας, καὶ γενικὰ μιὰ ἀμφίβολη ἐντύπωση. Πρῶτα-πρῶτα, λέει, ὁ Μπαίλ παρουσιάζει τὸ Σπινόζα ὡς ἄθεο, τὶς θεωρίες τοῦ ὁποίου εἶν' ἀ-

(*) Bayle Pierre (1647-1706). Γάλλος συγγραφέας. Κυριώτερο ἔργο του εἶναι τὸ «Ἱστορικὸ καὶ Φιλοσοφικὸ Λεξικό», τοῦ ὁποίου ὁ σκεπτικισμὸς προαναγγέλλει τὴν ἐλεύθερη φιλοσοφία τοῦ Βολταίρου καὶ τῶν Ἐγκυκλοπαιδιστῶν. (Σ.τ.μ.)

νάγκη ν' ἀντικρούσει, ἀλλὰ κατόπιν αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ Μπαίλ ἐξυμνεῖ τὸ χαραχτῆρα καὶ τὴν προσωπικότητα τοῦ Σπινόζα. Πρέπει νὰ θεωρήσουμε ὅτι ὁ Μπαίλ, σὰν σκεπτικιστής, δὲν εἶχε καθωρισμένη θέση ἀπέναντι τοῦ Σπινόζα. Ὁ Μάουτνερ ὑποθέτει ὅτι κατὰ τὴν κρίση τοῦ Μπαίλ, τὸ σύστημα τοῦ Σπινόζα φάνηκε πάρα πολὺ «δογματικό», θὰ εἶτανε ὁμῶς δικαιότερο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὸ παρανόησε. Κακοπαίρνει τὸν Σπινόζα ἐξ αἰτίας τοῦ ἀθεϊσμοῦ του, ἀλλὰ ταυτόχρονα, ὁ ἴδιος ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ἀθεϊσμός εἶναι προτιμώτερος ἀπὸ τὴν δεισιδαιμονία. Ὡς τόσο τὸ ἄρθρο τοῦ Μπαίλ ἔκαμε ἀντίθετη ἐντύπωση σὲ πολλοὺς ἀναγνώστες. «Τὸ ἄρθρο τοῦ Μπαίλ—γράφει ὁ Βὸρμς (*)—ἔκαμε, καθὼς φαίνεται, εὐνοϊκὴ ἐντύπωση, γιατί στίς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰῶνα, οἱ θρησκευτικοὶ συγγραφεῖς θεώρησαν τοὺς ἑαυτοὺς των ὑποχρεωμένους νὰ ἐπαναλάβουν κατὰ τοῦ Σπινόζα τὰ ἴδια ἀναθέματα πού τοῦ φορτώσανε οἱ προγενέστεροί του. Ὁ Μασσιγιὸν (**) ἐπιτίθεται κατὰ τοῦ Σπινόζα στὸ κήρυγμά του : «Περὶ θρησκευτικῶν ἀμφιβολιῶν». Ὁ Φενελὸν τὸν κρίνει. Ὁ καρδινάλιος τὸ Πολινιὰκ ἀναλαμβάνει ν' ἀντικρούσει τὸν Σπινόζα σὲ λατινικοὺς στίχους, ὅπως εἶχε κάμει καὶ γιὰ τὸ Λουκρήτιο (***)»

(*) . Worms, René : «La Morale de Spinoza» «Ἡ ἠθικὴ τοῦ Σπινόζα», σ. 230.

[**] Massillon, Jean Baptiste [1663—1742] Γάλλος ἱεροκήρυκας. Θεωρεῖται ἓνας ἀπὸ τοὺς πρὸ καλοὺς στυλίστες. [Σ. τ. μ.]

[***] Lucretius, [95-51 π.χ.] Λατῖνος ποιητής, συγγραφέας τοῦ ποιήματος «Περὶ τῆς φύσεως τῶν πραγμάτων». Ὑπῆρξε ὁ ἀπόστολος τοῦ ἐπικούρειου ματεριαλισμοῦ. [Σ.τ.μ.]

ὁ καρδινάλιος ντὲ Μπερνὶ (*) τὸν ἀντικρούει σὲ γαλλικοὺς στίχους. Ὁ ἀββᾶς Πλυκέ, πολεμᾶ κι' αὐτὸς μὲ τὴ σειρά του τὸ Σπινόζα καὶ προκαλεῖ τὶς εἰρωνίες τοῦ Βολταίρου. Ὅλ' αὐτὰ ἀναγκάζανε τὶς εὐλαβικὲς ψυχὲς νὰ καταριῶνται τὸ Σπινόζα, ἀλλὰ καὶ συντελοῦσαν στὸ νὰ διαδίδεται τὸ ὄνομά του καὶ ἡ διδασκαλία του καὶ τῆς ἐξασφάλιζαν τὴν ἐπιτυχία σ' ἓνα αἰῶνα ἀθεϊσμοῦ.

Ἐνας ἀπ' τοὺς πρώτους μαθητὲς τοῦ Σπινόζα στὴ Γαλλία εἶναι ὁ κόμης ντὲ Μπουλαινβιλιέ (**), ποὺ ἔγραψε καὶ μιὰ πραγματεία ἀναλυτικὴ τοῦ συστήματος τοῦ Σπινόζα. Τὸ ἔργο αὐτὸ δὲ δημοσιεύτηκε παρὰ μόλις στὰ 1731, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ συγγραφέα του καὶ μὲ τὸ πρόσημα «ν' ἀποκαλυφθεῖ ἡ βέβηλη θεωρία τοῦ Σπινόζα», στὴν πραγματικότητα ὅμως γιὰ νὰ γνωσθοῦν οἱ ιδέες του στὴ γαλλικὴ κοινωνία. Οἱ γάλλοι φιλόσοφοι τοῦ 18ου αἰῶνα ἐπηρεάστηκαν πολὺ ἀπὸ τὸ Σπινόζα. Στὸ βιβλίο του : «Ἡ ἠθικὴ τοῦ Σπινόζα» ὁ Βόρμς ἀποδείχνει πειστικώτατα, ὅτι οἱ ἠθικὲς θεωρίες τοῦ Ἑλβέτιου (***) τοῦ Χόλμπαχ (****), τοῦ Λαμετ-

[..] Bernis, François-Joachim de... [1715-1794]. Εὐνοούμενος τῆς Πομπαντούρ γιὰ τὰ ἐλαφρὰ στιχάκια του. Ἐγίνε πρεσβευτῆς, ὑπουργὸς τῶν ἐξωτερικῶν ἐπὶ Λουὶ XV, καρδινάλιος καὶ τέλος πρεσβευτῆς στὴ Βενετία καὶ Ρώμη. Ἐγραψε ἀρκετὰ περὶ ἔργα «Ἀπομνημονεύματα» [Σ.τ.μ.]

(**) Boulaingvilliers, comte Henri de... (1658-1722) Γάλλος ἱστορικός. (Σ.τ.μ.)

(***) Helvetius, Claude-Arien (1715-1771) Γάλλος δημοσιολόγος καὶ φιλόσοφος ὕλιστής. Συγγραφέας τοῦ βιβλίου «Περὶ τοῦ πνεύματος». (Σ.τ.μ.)

(****) Holbach, Paul Henri Dietrich, baron d' (1723-1789)

τρι (*) κι' άλλων, εξαρτώνται ολοκληρωτικά από τις ιδέες του Σπινόζα.

Ο Βολταΐρος έτρεφε μεγάλη έχτιμηση στο Σπινόζα ως κριτικό της Βίβλου, αλλά ούτε κι' αυτός δέν είχε κουράγιο να εκδηλώσει φανερά τή συμπάθειά του προς τις ιδέες του φιλοσόφου. Ο Βολταΐρος υποστηρίζει ακόμη ότι ο Σπινόζα δέν ανεγνώριζε κανένα Θεό και ότι «μεταχειριζότανε αυτή τή λέξη για να μὴν εξαγριώνει τόν κόσμο». Ο Βολταΐρος πιστεύει, ότι ο Σπινόζα θα μπορούσε να διατυπώσει τή θεωρία του με δυο λέξεις: «Δόστε μου τήν κίνηση και τήν ύλη και θα πλάσω τόν κόσμο». Δηλαδή ο Βολταΐρος αντιλαμβανόταν τή θεωρία του Σπινόζα στη ματεριαλιστική και άθειϊστική άποψη, μα σα θειϊστής, θεωρούσε, ότι οι θεωρίες αυτές είταν παράλογες και ότι έπρεπε να καταπολεμηθούν.

Γόλλος ματεριαλιστής Ούγγρικῆς καταγωγῆς. Ο Χόλμπαχ πήρε μαζί με τὸ Ντιντερό ενεργὸ μέρος στη σύνταξη τῆς «Ἐγκυκλοπαίδειας». Μέσα στα σαλόνια του, περίφημα για τις φιλοσοφικές συγκεντρώσεις τους, δημιουργήθηκε ἡ επαναστατική ιδεολογία τῆς «Τρίτης τάξης» και διατυπώθηκαν οἱ βασικές αρχές τῆς φιλοσοφίας πὸν αργότερα ὠνομάστηκε γαλλικὸς ματεριαλισμὸς τοῦ 18ου αἰῶνα. Ο Χόλμπαχ πολέμησε τὸ δυϊσμὸ (dualisme) ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ ἀναγκαῖο προϊόν τῆς φύσης. Ἡ φύση εἶναι ἡ ὕλη σὲ κίνηση. Ἡ ὕλη εἶναι ἐκείνη πὸν ενεργεῖ ἄμεσα ἢ ἔμμεσα στις αἰσθήσεις μας. Τὸ κυριώτερο ἔργο του εἶναι τὸ «Σύστημα τῆς φύσεως» πὸν ὅταν δημοσιεύτηκε τὸ 1770 εἶχε ἐξαιρετική επαναστατική ἐπίδραση. (Σ.τ.μ.)

(*) La Mettrie, Julien de (1709-1751) Γόλλος γιατρός και ματεριαλιστής φιλόσοφος. (Σ.τ.μ.)

Βλέπουμε πώς αντιλαμβάνεται ὁ Χόλμπαχ τὸ Θεὸ τοῦ Σπινόζα, στὸ μέρος ἐκεῖνο λ.χ. τοῦ «Συστήματος τῆς φύσης» πὸν διαξιφίζεται μὲ τὸ Ντεκάρτ :

«... ἡ καρτεσιανὴ ἀπόδειξη γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ δὲν εἶναι καθόλου πειστικὴ. Μετέβαλε τὴ νόηση καὶ τὴ λογικὴ σὲ Θεό· ἀλλὰ πῶς νὰ φαντασθοῦμε τὴ λογικὴ, τὴ νόηση, χωρὶς ἓνα φορέα τῶν ἰδιοτήτων αὐτῶν ; Ὁ Ντεκάρτ ὑποστηρίζει, ὅτι δὲ μπορεῖ νὰ νοηθεῖ ὁ Θεὸς παρὰ σὰ μιὰ κάποια δύναμη πὸν προσαρμόζεται διαδοχικὰ στὰ διάφορα μέρη τοῦ σύμπαντος· λέει ἀκόμη πῶς δὲ μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς, ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι πιὸ ἐκτεταμένος ἀπὸ τὴ φωτιὰ πὸν περιέχεται σ' ἓνα κομμάτι σίδηρο καὶ πὸν, στὴν πραγματικότητα, δὲν κατέχει ἄλλη ἔχταση παρὰ αὐτὸ τοῦτο τὸ σίδηρο. Ἀλλὰ στηριζόμενοι σὲς ἐκφράσεις αὐτὲς μποροῦμε ν' ἀπαντήσουμε στὸ Ντεκάρτ, ὅτι αὐτός, γιὰ νὰ τὰ ποῦμε καθαρώτερα, δὲν ἀναγνωρίζει ἄλλο Θεὸ ἐξὸν ἀπὸ τὴ φύση κι' ὅτι αὐτὸ εἶναι καθαρὸς σπινοζισμὸς».

Δὲ θὰ ἀναφέρουμε ἄλλες περικοπὲς γιὰ νὰ ἀποδείξουμε, ὅτι ὁ Γαλλικὸς ματεριαλισμὸς τοῦ 18ου αἰῶνα δὲν εἶταν ὅπως λέει κι' ὁ Πλεχάνωφ (*) παρὰ μιὰ παραλλαγή τοῦ σπιννοζισμοῦ. Τὸ ἴδιο μποροῦμε νὰ ποῦμε καὶ γιὰ τὸ Φόϋερμπαχ.

Ἔτσι λοιπόν, ἡ ἱστορία τοῦ ματεριαλισμοῦ μετὰ τὸ Σπινόζα δὲν εἶναι, ὅπως ἀποδείξαμε στὴ σύντομη αὐτὴ

[*] Plekhanov, Guéorgui Valentinovitch [1856-1918] Ἰδρυτὴς τοῦ ρωσικοῦ μαρξισμοῦ, μιὰ ἀπὸ τὶς διασημότερες μορφὲς τῆς Β' Διεθνοῦς. Νέος ἀνῆκε στὸ κόμμα τῶν Ναρόντικι [Λαϊκῶν] ἀλλὰ στὰ 1883 ἴδρυσε στὴν ἔξορία, μὲ τὸν Ἀξελροντ, τὸν Ντόϋτς καὶ τὴ Βέρα Ζασσούλιτς τὴν πρώτη ρωσικὴ σοσιαλδημοκρατικὴ ὀργάνωση. Μαθητὴς τοῦ Μάρξ καὶ Ἐγκελς καὶ συνεχιστὴς τῆς θεωρίας των. Πολέμησε μὲ τὴ σειρά του τὸ «ρεβιζιονισμὸ» τοῦ Μπερνστάιν, τὸ ρωσικὸ «οἰκονομισμὸ» καὶ τὸ «στρουβισμὸ». Ἐγραψε τὶς βαθύτερες καὶ ἀναλυτικώτερες μελέτες γιὰ τὸ μαρξισμὸ. Ὁ Λένιν συνιστοῦσε τὰ φιλοσοφικά του ἔργα ὡς «ὑποχρεωτικὸ ἐγχειρίδιο τοῦ κομμουνισμοῦ». Ὡς τὸ δεύτερο συνέδριο τοῦ ρωσικοῦ σοσιαλδημοκρατικοῦ κόμματος ὁ Πλεχάνωφ συνεργαζόταν μὲ τὸ Λένιν μὲ τὸν ἑποῖο ἀνῆκε στὴν ὀργάνωση τῆς «Ἴσκρας» [Σπίθας] καὶ

μελέτη, παρὰ μιὰ μεταγενέστερη ἐξέλιξη τοῦ σπινοζισμοῦ. Εἶν' ἓνα ἱστορικὸ γεγονός πὺ κανεῖς δὲ μπορεῖ ν' ἀρνηθεῖ. Γι' αὐτό, εἶναι ἐντελῶς φυσικό, ὁ μαρξισμὸς πὺ σὰν κοσμοθεωρία ἐνσαρκώνει τὸ σύγχρονο ματεριαλισμό, νὰ συνδέεται ἔτσι ἢ ἀλλοιῶς μὲ τὸ σπινοζισμό. Θὰ εἶταν παράλογο ν' ἀρνηθεῖ κανεῖς, ὅτι ἡ ἱστορικὴ καταγωγὴ τοῦ σύγχρονου ματεριαλισμοῦ, τοῦ Φόϋερμαχ καὶ τῶν Γάλλων ματεριαλιστῶν τοῦ 18ου αἰῶνα εἶναι ὁ Σπινόζα, μὲ τὸν ὁποῖο συγγενεύουν ὅλοι οἱ ματεριαλιστὲς τῶν νεώτερων χρόνων. Ὁ Γ. Πλεχάνωφ εἶταν ὁ πρῶτος πὺ ἐτόνισε τὴ συγγένεια τοῦ μαρξισμοῦ καὶ τοῦ σπινοζισμοῦ στὴν πολεμικὴ του κατὰ τοῦ Μπερνστάϊν (*). Ἡ ὑπόδειξη αὐτὴ τοῦ Πλεχάνωφ, φυσικά, δὲν εἶτανε τοῦ γούστου τῶν ρεβιζιονιστῶν. Σχετικὰ, ὁ Πλεχάνωφ, ἔγραφε ἀργότερα στὸν πρόλόγὸ του στὸ Λουδοβῖκο Φόϋερμαχ: «Ἄν οἱ «κριτικοὶ» τοῦ Μὰρξ ἀφίνουν ὅλοι ἀπὸ κοινοῦ ἐπιφώνημα ἐκπληξης, ὅταν στὴ φιλονεικία μου μὲ τὸ Μπερνστάϊν, ἐκφράζω τὴ γνώμη αὐτὴ, ὅτι δηλαδὴ ὁ ματεριαλισμὸς τοῦ Μὰρξ καὶ τοῦ Ἔγκελς εἶτανε μιὰ παραλλαγὴ τοῦ σπινοζισμοῦ, δὲν ἐξηγεῖται παρὰ μόνο ἀπὸ τὴν καταπληχτικὴ τους ἄγνοια. Γιὰ νὰ γίνει πιὸ κατανοητὴ αὐτὴ ἡ γνώμη, πρέπει πρῶτα-πρῶτα νὰ λάβουμε ὑπ' ὄψη μας, ὅτι ὁ Μὰρξ καὶ ὁ Ἔγκελς περάσανε ἀπὸ τὴ φιλοσοφία τοῦ Φόϋερμαχ καὶ κατόπιν νὰ προσπαθήσουμε νὰ κατανοήσουμε κατὰ τὴ ἡ φιλοσοφία τοῦ τελευταίου αὐτοῦ διαφέρει ἀπὸ τὴ φιλοσοφία τοῦ Σπινόζα.

«Ζάρια» [Αὐγῆς]. Μετὰ τὴ διάσπαση τοῦ συνεδρίου αὐτοῦ, ὁ Πλεχάνωφ προσχώρησε μὲ κάποιους δισταγμοὺς στὸ κόμμα τῶν μενσεβίκων. Ἀπὸ τότε, οἱ δρόμοι τους χωρίζονται καὶ μόνο στὰ 1908-1912 τὸν πλησιάζει καὶ πάλι γιὰ νὰ πολεμήσουν μαζὶ τὸν ἐμπειριοκριτικισμό πὺ εὑρίσκει τὴν ἐκφρασὴ του στὸ Μπογδάνωφ. Ἐμεινε μέχρι τὸν θάνατό του ἀντιμπολσεβίκος. Τὰ κυριώτερα ἔργα του: «Συμβολὴ στὴν ἱστορία τοῦ ματεριαλισμοῦ», «Τὰ θεμελιώδη προβλήματα τοῦ μαρξισμοῦ», «Ἀναρχισμὸς καὶ σοσιαλισμὸς», «Ὁ Ν.Γ. Τσερνισέβσκυ» κ.λ.π. [Σ.τ.μ.]

[*] Bernstein, Edouard [γενν. 1850]. Γερμανὸς σοσιαλδημοκράτης συγγραφέας. Περὶ τὸ τέλος τοῦ περασμένου αἰῶνα ἠγήθηκε ἑνὸς κινήματος γιὰ τὴν ἀναθεώρηση τῶν βάσεων τοῦ

“Όσοι εἶναι σὲ θέση νὰ καταλαβαίνουν ἐκεῖνα ποὺ διαβάξουν, θὰ ἴδουν ὅτι μὲ τὴ θεμελιώδη θεωρία του γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ ὄντος καὶ τῆς νόησης, ὁ Φόϋερμαχ εἶναι ἓνας Σπινόζα ποὺ ἔπαυσε πιά νὰ θεωρεῖ τὴ φύση σὰ Θεὸ καὶ ἔχει περάσει ἀπ’ τὴ σχολὴ τοῦ Χέγκελ».

Ἐπιπλέον, ὁ μαρξισμὸς εἶναι ἡ σύνθεση τῆς χεγκελιανῆς διαλεκτικῆς ἐπεξεργασμένης μέσα στὸ πνεῦμα τοῦ ματεριαλισμοῦ καὶ τοῦ ματεριαλισμοῦ τοῦ Φόϋερμαχ. Ἀλλὰ ὁ ματεριαλισμὸς τοῦ Φόϋερμαχ, ὅπως καὶ ὅλος ὁ σύγχρονος ματεριαλισμὸς δὲν εἶναι παρὰ ἓνα εἶδος σπινόζισμοῦ. Ὁ σπινόζισμὸς λοιπὸν εἶναι ἓνα ἀναγκαῖο στοιχεῖο στὴ μαρξιστικὴ κοσμοθεωρία.

Ὡστόσο ὅμως ὁ μαρξισμὸς δὲ μπορεῖ κατ’ οὐδένα τρόπο νὰ ταυτισθῆι μὲ τὸ σπινόζισμό. Ὄταν ὁ Πλεχάνωφ λέει πὼς ὁ μαρξισμὸς εἶναι ἓνα εἶδος σπινόζισμοῦ ἔχει ὑπ’ ὄψη του ἀποκλειστικὰ τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων τοῦ ὄντος καὶ τῆς νόησης. Γνωρίζομε ἀρκετὰ καλὰ τὰ ἀσθενῆ σημεῖα τῆς θεωρίας τοῦ Σπινόζα—ἀρκεῖ νὰ σημειώσουμε σ’ αὐτὴν λ.χ. τὴν ἔλλειψη τῆς ἰδέας τῆς ἐξέλιξης—ὅμως αὐτὸ δὲ μπορεῖ νὰ μᾶς ἐμποδίει ἀπὸ τὸ νὰ τιμήσουμε στὸ πρόσωπο τοῦ μεγάλου ἀθέου φιλοσόφου, ἓνα ἀπὸ τοὺς θεμελιωτὲς τοῦ ματεριαλισμοῦ τῶν νεώτερων χρόνων καὶ ἓνα ἀπὸ κείνους ποὺ ἀγωνίστηκαν ἀποτελεσματικὰ γιὰ τὴν ἐλευθερία τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας. Ὁφείλομε πολὺ περισσότερο νὰ τιμοῦμε τὴ μνήμη τοῦ Σπινόζα, γιὰ τὸ προλεταριάτο εἶναι σήμερα ἡ μόνη τάξη ποὺ κρατιέται στὸ ἐπίπεδο τοῦ σπινόζισμοῦ καὶ τοῦ ματεριαλισμοῦ.

ΤΕΛΟΣ

μαρξισμοῦ [ἀπ’ αὐτοῦ καὶ ὁ ὅρος «tevisionisme»—ἀναθεωρητισμός]. Στὶς φιλοσοφικὲς του θεωρίες πολέμησε τὸ διαλεκτικὸ ματεριαλισμὸ καὶ ἀπαίτησε μὲ τὸν Κόνραντ Σμιθ τὴν «ἐπιστροφή στὸν Κάντ». Τὰ κυριώτερα ἔργα του εἶναι: «Σοσιαλισμὸς καὶ Δημοκρατία στὴ μεγάλη Ἀγγλικὴ Ἐπανάσταση», «Ὁ βασικοὶ ὅροι τοῦ σοσιαλισμοῦ καὶ τὰ καθήκοντα τῆς σοσιαλιστικῆς δημοκρατίας», «Συμβολὴ στὴ θεωρία καὶ τὴν ἱστορία τοῦ σοσιαλισμοῦ» κ.λ.π. [Σ. τ. μ.]

ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΣΚΕΨΗ

Ἡ «ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΣΚΕΨΗ» ἐκδίδεται μιὰ φορὰ τὸν μῆνα.

ΠΕΡΙΛΑΜΒΑΝΕΙ ἔργα αὐτοτελῆ τῶν διασημοτέρων συγχρόνων συγγραφέων.

ΔΙΑΘΕΤΕΙ ἐκλεκτὸν ἐπιτελεῖον συνεργατῶν τὰ πλουσιώτερα μέσα.

Ἐχουσα ὡς σκοπὸν τὴν δημιουργίαν ἐνὸς σκεπτομένου, ἢ «Σ. Σ.» θὰ παρουσιάσῃ ἀνεκδοκὰ πευτικά ἔργα τῆς σύγχρονης διανοητικῆς ζωῆς.

ΕΞΕΛΟΘΗΣΑΝ

- 1) ΛΑΦΑΡΓΚ Π. . . Ἡ ἱστορικὴ μέθοδος τοῦ Κάρολ Μάρξ.
- 2) FREUD S. . . . Ὁ Λεονάρδος Ντὰ Βίντσι.
- 3) MATIE Ὁ Ροβεσπιέρος.
- 4) ΤΑΓΓΟΡ Ὁ ἐθνικισμὸς εἰς τὴν Δύσιν.
- 5) ΕΡΡΙΩ Ε. . . . Δημιουργεῖν.
- 6) ΜΙΡΑΝΤΕΣ . . . Ἐρνέστος Ρενάν.
- 7) ΕΛΙ ΦΩΡ . . . Φ. Ντοστογιέβσκη.
- 8) ΚΑΟΥΤΣΚΗ Κ. Ἡ γέννησις τοῦ Χριστιανισμοῦ.
- 9) ΝΟΡΝΤΑΟΥ ΜΑΞ Ὁ Εἰκοστὸς αἰὼν.
- 10) ΧΑΒΕΛΟΚ ΕΛΛΙΣ Ἡ γενετήσιος διαστροφή.
- 11) ΜΠΟΓΚΝΤΑΝΟΒ Α. Τί εἶναι Προλεταριακὴ ποίησις;
- 12) ΛΕΝΤΖΝΕΡ . . Ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1905.
- 13) ΝΤΕΜΠΟΡΙΝ Α. Β. Σπινόζα.
- 14-15) ΠΙΚΡΟΥ ΠΕΤΡΟΥ Ἡ Αὐγὴ τοῦ Ἀστικοῦ Πολιτισμοῦ.
- 16) ΜΠΑΡΜΠΥΣ . . Μὲ τὸ μαχαίρι στὰ δόντια.
- 17) HESNARD. . . Ψυχολογία τῆς Ὁμοφυλοφιλίας.
- 18) ΡΕΝΑΝ Ἡ ἐμφάνισις τοῦ Χριστιανισμοῦ.
- 19) ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΓΡ. Ἔρως καὶ αἰσθήσεις.
- 20) ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ Π. Ἡ Ἀλβανία.
- 21) EMILE DERMENGHEM Χριστιανισμὸς καὶ Ἰσλαμισμὸς.
- 22) MACAULAY . . . Ὁ Μακκιαβέλι.

Ἐπιστολαὶ καὶ ἐμβάσματα :

Κ. ΓΚΟΒΟΣΤΗΝ

ΟΔΟΣ ΣΟΛΩΜΟΥ 12-ΑΘΗΝΑΣ

Δοχ. 6

Ε.Υ.Δ. της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006